

FODOR PÁL

A váci „harmincad” és egy hódoltsági főember a 16. századból: Oszmán aga, cselebi és bég

Pár évvel ezelőtt megjelent könyvemben hosszan írtam azokról az intézményi változásokról, amelyek az oszmán állam-szervezetben, kivált a pénzügyigazgatásban következtek be a 16. század utolsó harmadától kezdve.¹ Az egyik legfontosabb, számos negatív következménnyel járó újításnak azt találtam, hogy a korábban tisztán katonai-adminisztratív főhivatalok betöltőiből lassanként adóbérlők lettek, akik posztjukat pénzért vették, és elsősorban pénz- és adóbehajtókként működtek. Másfelől kimutattam, hogy miképpen hatoltak be a hagyományos katonai pozíciókba olyan pénzügyi vállalkozók, akik az államnak tett szolgálataik fejében főhivatalokat követeltek és kaptak a szultáni tanácstól. A két, korábban élesen elváló szféra összefonódását különösen jól szemlélteti az adóbérletek állami „ellenőrei”-nek, a *náziroknak* a felemelkedése. A názirok eredetileg kisebb területek adóbérleteit felügyelték állami fizetéssel, de az említett időszakban egyre többen váltak nagyvállalkozókká, akik olykor az egész tartomány vagy annál is nagyobb régió összes adóbérlését ellenőrzésük alá vonták. Idővel az alájuk tartozó jövedelemgazdálkodási egységek szervezeten is különváltak, s a századforduló táján a tartományi defterdárnak alárendelt, különálló pénzügyigazgatási egységek, *nezaretek* lettek belőlük. A názirok a kincstárnak tett bevételi ígérek fejében számos posztot kötöttek ki maguknak és embereiknek, köztük mind gyakrabban alkormányzói hivatalt is. Ez az új struktúra a századforduló tájékán a hódolt Magyarországon is megjelent, mégpedig a belgrádi és a váci nezáret formájában.

Könyvem írása idején a magyar nyelvű forrásokban harmincadként vagy főharmincadként emlegetett, új típusú váci nezáretről 1612–1613-ból állt rendelkezésemre az első adat, de feltételeztem, hogy ennél jóval korábban alakulhatott ki.² Az itt következő, azóta fellelt defter-bejegyzés igazolja sejtésemet, és más tekintetben is szemléletesen mutatja az új modell geneziséét a magyar hódoltságban.

1 *Fodor Pál: Vállalkozásra kényszerítve. Az oszmán pénzügyigazgatás és hatalmi elit változásai a 16–17. század fordulóján.* Bp. 2006. (História Könyvtár. Monográfiák 21.) – A cikk elkészítéséhez nyújtott önzetlen segítségéért Dávid Gézának, Sudár Balázsnak és különösen Hegyi Klárának tartozom köszönettel.

2 Uo. 115.

4 rebii'l-evvel 994. Liva-i Seçen: Budun beğlerbeğisi Yusuf paşa ve defterdarı Seyyid Mehmed arz gönderüb vilayet-i mezburede vaki Vaç mukataası bundan akdem ümena ve ummal üzerinde 149 yük akçede olub maslahatda küllî izhar-i acz ederlerdi bi'l-fiil mukataa-i mezbure nazırı olan zaim Osman bi'd-defaat 60 yük akçenün izdiyadına bais olub halen üç yıla 207 yük akçeye yarar mültezimplere deruhde edüb bir buçuk senesi geçüb bir yıllık kiste'l-yevmi 69 yük akçe olur Budun hazinesine bi-kusur eda edüb iltizam olundukda şurutında kendüye sancak verilmek mukayyed olub mukaddeman mukataa-i mezbureyi iltizam eden eminlere Novigrad sancağı verildi mezbur Osman zikr olunduğı üzere küllî sai olub yarardur deyü bildirdükleri [ecilden] 994 safarınun yiğirmi dokuzuncı günü Seçen sancağı verilmek ferman olunduğına baş defterdar Burhan efendi müimza tezkere vermeğın kayd olunmak buyuruldu.³

„1586. február 23. A szécsényi szandzsák: Juszuf pasa budai beglerbég és defterdárja, Szejjid Mehmed⁴ a [portára] küldött jelentésében az alábbiakat adta elő. Korábban a nevezett tartományban fekvő váci mukátaát⁵ 14 900 000 akcse bevételi előirányzattal kincstári biztosoknak és adóbehajtóknak adták ki, akik képtelenek voltak megbízatásukat végrehajtani. Az említett mukátaa tényleges ellenőre, Oszmán ziámet-birtokos, aki miatt a bevételek több alkalommal, [összesen] 6 000 000 akcséval növekedtek, legutóbb a mukátaát három évre 20 700 000 akcséért hasznavehető adóbérlők kezére adta. Megbízatásukból másfél év telt el, s az első évre eső, napi részlet szerinti bevétel⁶ 6 900 000 akcsét tesz ki, amit a budai kincstárba hiánytalanul befizettek. Amikor Oszmán az adóbérletre vállalkozott, feltételei között szerepelt, hogy nevezzék ki szandzsákbégnek. Korábban az említett mukátaát adóbérletbe vevő biztosoknak a nógrádi szandzsákot adták. [Mivel a beglerbég és a defterdár] tájékoztatása szerint a nevezett Oszmán rendkívüli módon igyekvő és hasznavehető, Burhán efendi fődefterdár 1586. február 19-én olyan értelmű feljegyzést bocsátott ki, hogy a szécsényi

3 İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (= BOA), Kepeci 246, 162.

4 Frenk Juszuf (más néven Szinán) pasa 1583. szept. 29. és 1586. ápr. 17. között rezideált Budán; *Dávid Géza*: Török közigazgatás Magyarországon. Kézirat. [Nagy]doktori disszertáció. Bp. 1995. 214–215. Mehmed, akinek Szejjid mellékneve az itt közölt iratból derül ki, s aki korábban boszniai timár defterdár volt, 1584. ápr. 1-jén került a budai kincstár élére (BOA Kepeci 262, 24 [itt is Szejjid Mehmed néven]); *Fodor P.*: i. m. 145–146.). 1586 áprilisáig biztosan megmaradt posztján (*Fekete Lajos*: Budapest a török korban. Bp. 1944. [Budapest története III.] 212.).

5 Jövedelemkezelési egység, adóbérlet.

6 A „napi részlet” az éves bérleti összeg egy napra eső része volt. A terminus sugallata ellenére az efféle befizetések gyakran három- vagy hathavonta, esetleg más, előre megállapított (de viszonylag rövidebb) időközönként történtek. Ld. *Káldy-Nagy Gyula*: Magyarországi török adóösszeírások. Bp. 1970. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 52.) 60–61. és *Fodor P.*: i. m. 111. (342. jegyzet).

szandzsákat kapja meg. Ezért [a nagyvezír] elrendelte, hogy [ily módon] jegyezzék be [a ruúsz-defterbe].”⁷

A szöveg újdonságainak megértéséhez előre kell bocsátanunk, hogy a váci mukátaa, az ekkoriban formálódó nezáret legértékesebb eleme, már régóta a magyarországi oszmán kincstár „ékkövének”, legfontosabb bevételi forrásának számított. Annál is inkább, mert az évek során egyre több, korábban önálló jövedelemkezelési egységet csatoltak hozzá (köztük például 1559-től olyan jól jövedelmező marhavámokat, mint a ráckevei, paksi, földvári, tolnai és bátai).⁸ 1580 körül már több tíz jogcímen, szinte a fél hódoltságban szedtek be jövedelmet a váci mukátaa megbízottai.⁹ A bevételek ennek megfelelően rohamosan növekedtek. Ehhez persze a hatékonyság javulása és az adóbérlők kockázatvállalási hajlandósága is hozzájárult. De a legfőbb tényezőt mégis a gazdaság és a kereskedelem, kivált a magyar élőállat-kivitel hallatlan fellendülésében kell látnunk. A magyar szürkemarha és juh tízezzrel, de a ló is ezrével hagyta el a hódoltsági területet Vácon és a hozzá tartozó fiókvámokon keresztül.¹⁰ Ez áll a háttérben annak, hogy az 1560-es évek végén a budai vilájet 46 adóbérlete közül toronymagasan a váci állt az élen több mint 5 millió akcse éves kikiáltási árával.¹¹

Az idézett kérelem és határozat kedvezményezettje, Oszmán, a szultáni nagyjavadalmas, a következőket írta Ernő főhercegnek 1581. augusztus 20-án: „Vagyon immár 12 esztendeje annak, hogy az harmincad dolgába szolgálók híven az én kegyelmes uramnak, most újonnan ismét az Erdély országban és Magyar országban való lakozók írtak be felőlem és engemet kértének, hogy más tudatlannak ne adatnék, így ismét fel kellették az harmincad gondviselését vennem.”¹² Nevét Oszmán agaként aláíró hősünk a színtiszta igazat írta: valóban

7 Ezek a defterek ebben a korszakban túlnyomórészt az állami hivatalok és javadalmak adományozására vonatkozó központi határozatok rövid kivonatait tartalmazták. Ld. *Nejat Göyünc*: XVI. yüzyılda ruús ve öneni. *Tarih Dergisi* 17(1967) 22. sz. 17–34.

8 *Káldy-Nagy Gyula*: Statisztikai adatok a török hódoltsági terület nyugat felé irányuló áruforgalmáról. *Történeti Statisztikai Szemle* 11(1968) 29.; *Uő*: Magyarországi i. m. 66. (42. jegyzet.); *E. Vass*: Éléments pour compléter l’histoire de l’administration des finances du vilayet de Buda au XVIe siècle. In: *Studia Turcica*. Ed. L. Ligeti. Bp. 1971. (Bibliotheca Orientalis Hungarica XVII.) 486.

9 Österreichische Nationalbibliothek, Wien (= ÖNB), Türk. Hss. Mxt. 613, 3v., 5v.; *Velics Antal-Kammerer Ernő*: Magyarországi török kincstári defterek. II. Bp. 1890. 522–523., 556–557.; *E. Vass*: i. m. 489.

10 *Káldy-Nagy Gy.*: Statisztikai i. m.; *Uő*: Harácsszedők és ráják. Török világ a XVI. századi Magyarországon. Bp. 1970. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 9.) 122–129.; *Zimányi Vera*: Gazdasági és társadalmi fejlődés Moháctól a 16. század végéig. In: *Magyarország története 1526–1686*. 1. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1985. (Magyarország története tíz kötetben 3/1.) 313–316. – A hódolt Vác életét legutóbb *Hegyi Klára* mutatta be színesen és mindenre figyelően (röviden Oszmánra is kitérve): Vác a török korban. In: *Vác. A Dunakanyar szíve*. Történelmi kalauz helybelieknek és világcsavargóknak. Szerk. Horváth M. Ferenc. Vác, 2009. 89–105.

11 *Fodor Pál*: A magyarországi oszmán adóbérleti rendszeréről. *Történelmi Szemle* 47(2005) 293.

12 A budai basák magyar nyelvű levelezése. I. 1553–1589. Szerk. Takáts Sándor–Eckhart Ferenc–Szekfű Gyula. Bp. 1915. 228.: N° 196.

a hatvanas évek végén került kapcsolatba a váci mukátaával, amelyet magyarul írott leveleikben az oszmán tisztségviselők is harmincadnak mondtak. Oszmánról a legkorábbi adat 1564. április 23-ról maradt ránk: ekkor a füleki vár lovasainak (*faris*, másképpen *beşli*) parancsnokaként (*ağa*) szolgált. Ha nem korábban, ez idő tájt gondolhatott először arra, hogy a pénzügyigazgatásban is kipróbálja magát, hiszen lovas katona társával, Musztafával éppen az e naptól számított három évre vette bérbe Rimaszombat, Szikszó és Sajószentpéter városok adóbérleteit.¹³ Úgy látszik, ráérezett a dolog ízére, mert a bérleti idő letelte után a füleki koronabirtokokat (*has*) szemelte ki magának. Egy 1568. február 7-i defter-bejegyzés szerint meg is szerezte az adóbérletük jogát, mégpedig úgy, hogy 5000 akcsével többet ígért az előző bérlőnél (az új kinevezés kapcsán egyébként „korábbi adóbérlet”-nek nevezik, ami arra utalhat, hogy az elmúlt években volt már köze a füleki ház-birtokok igazgatáshoz).¹⁴

Három hónappal később (1568. május 18-án) nagy fába vágta a fejszjét: Mehmeddel, a visegrádi őrség korábbi parancsnokhelyettesével (*kethüda*) együtt – úgy tűnik, füleki posztját is megtartva – átvette a váci mukátaa irányítását az előző bérlőktől, akiknek egy évük volt hátra a kontraktus szerinti időből. Az elődeik által ígért, de teljesíteni nem tudott 14 900 000 akcse bevétellel szemben Oszmán és társai 15 800 000 akcse behajtását vállalták a következő három évre. Ám mindössze egy esztendeig dolgozhattak csak, mert egy öttagú konzorcium (Ferahád aga, a pesti azabok agájának felügyelete és kezessége mellett egy pesti azab, egy szendrői timáros és két budai zsidó) ismeretlen okból vagy ürüggyel kibillentette őket állásukból, jöllehet a hároméves bérleti összegre nem ígértek rá.¹⁵

Ezt követően Oszmán aga átmenetileg eltűnt a szemünk elől. Csak fent idézett leveléből következtethetünk arra, hogy 1570 táján visszaküzdötte magát a hódoltság talán legzsirosabb állásába.¹⁶ Vác felé való tájékozódásának (áttelepülésének?) azonban van egy további bizonyítéka: a város házairól készült 1570. évi összeírás szerint házat birtokolt a Haszán vojvoda-mecset városrészben, korábban pedig már eladott egy telket a Kászim bég-mecset negyedében.¹⁷ 1579-től 1593-ig viszont már adatok sora áll rendelkezésünkre, amelyek alapján szinte bizonyosra vehető, hogy ebben az időszakban megszakítás nélkül dolgozott a váci mukátaánál.

A folyamatosság azonban nem jelenti a betöltött pozíció és a rang változatlanságát. Az 1578–1581-es periódusban Oszmán aga „egyszerű” adóbérletként (*mültezim*) kezelte a mukáatát társával, Musztafa szpáhival. A bérlet előttük egy bizonyos Mehmed aga és Vác város lakosságának kezén volt, de az általuk há-

13 ÖNB Türk. Hss. Mxt. 609, 3a.; *Velics A.–Kammerer E.*: i. m. II. 313.

14 ÖNB Türk. Hss. Mxt. 609, 3r.; *Velics A.–Kammerer E.*: i. m. II. 378. (tévesen 1577. okt. 20-i dátummal).

15 ÖNB Türk. Hss. Mxt. 609, 2b.; *Velics A.–Kammerer E.*: i. m. II. 350.; *E. Vass*: i. m. 488.

16 Véltetőleg Vass Előd is e levélrészletből gondolta, hogy Oszmán 1570-től húsz éven át volt a váci mukátaa eminje (i. m. 489.), mert egyéb bizonyítékkal nem szolgált.

17 *Sudár Balázs*: Vác városának török házösszeírása 1570-ből. *Századok* 138(2005) 831., 835.

rom évre vállalt 17 100 000 akcsés befizetésre Oszmán és Musztafa 1 400 000 akcsét ígért rá, s ezzel 18 500 000 akcséért három évre ők nyerték el a mukátaa működtetésének jogát.¹⁸ Az elszámolásból, amelynek ezeket az ismereteket köszönhetjük, azt is megtudjuk, hogy Oszmán agának ekkorra már sikerült egy nagyobb, ziámetnek nevezett javadalombirtokra szert tennie „anya-szandzsákjában”, Füleken. Nagy vonalakban a birtokszerzés történetét is ismerjük. A kezdetekről annyi deríthető ki, hogy Oszmán legkésőbb 1579 első felében korábbi zsoldja helyett már 12 922 akcsés (hat faluból és 3-4 részjövodelemből álló) timár-birtokot élvezett. Erről azonban 1579. szeptember 9-e előtt lemondott, mert egy e napon kelt rúznámce defter-bejegyzés szerint a birtok 6000 akcsényi részét Abdullah fia Redzseb szabadkai lovas katona kapta meg, aki már öt éve várakozott a vitézségéért kiérdemelt kezdő timárra, másik felét meg Abdullah fia Juszuf.¹⁹ Oszmán lemondásának nyomós oka lehetett: minden bizonnyal ekkoriban szerezte azt a 37 000 akcsét jövodelmező, a füleki náhijében és a nógrádi szandzsákban fekvő ziámet-birtokot, amelynek birtoklására 1580. január 8-ról van az első biztos információnk. Ezen a napon ugyanis a füleki összeíró – nyilván az Oszmánal kötött egyezség szerint – teljesen átrendezte a birtokot: az aga számára nem megfelelő birtokrészeket új településekkel cserélte ki, és a birtok értékét 3000 akcsével megnövelte azzal az indokkal, hogy az aga „a háború földjén fekvő falvakat hozott be az összeírásra”, vagyis királysági magyar településeket hódoltatott meg és kényszerített adófizetésre.²⁰ Ez év augusztus 12-én a 40 000-es ziámet-birtokot sikerült 48 000-esre hizlalnia: ekkor tudta kiutaltatni magának azt a négyszer 2000 akcsés jutalmat („emelés”-t), amelyet 1579–1580-as vitézkedéseiért érdemelt ki. Az erre vonatkozó bejegyzések azért különösen érdekesek, mert elárulják, hogy a felelősségteljes pénzügyi munkálkodás mellett Oszmán aga katonaként is derekasan megállta a helyét. Előbb a szécsényi végeken vett részt a „hitetlenek” megverésében (ezért 1579. április 28–május 7-i kelettel kapott emelést), majd az esztergomi szandzsákban segített legyőzni a betörő komáromiakat (1580. február 17–26-i emelés), aztán a nógrádi végeken mutatta meg vitézségét, amikor három ellenséges vár kártevő „gyaurjait” győzték le (1580. április 16–25-i emelés), végül a Kékkő vára ellen induló csábrági várkatonákkal folytatott harcban tüntette ki magát (1580. augusztus 12–21-i emelés).²¹ Miután a fentebb közölt 1586-os előterjesztés szintén ziámet-birtokosnak nevezi, Oszmán aga a következő években nyilván megőrizte és talán további szerzésekkel egészítette ki nagyjavadalomát.

18 ÖNB Türk. Hss. Mxt. 613, 3v.; vö. *Velics A.–Kammerer E.*: i. m. II. 522–523. (hibás, a lényegét elfedő fordításban).

19 ÖNB Türk. Hss. Mxt. 579, 64. A timár rúznámce defterek „a javadalombirtokosok személyében beállott változásokat követték nyomon”; *Dávid Géza*: A magyarországi török archontológiai kutatások lehetőségei (arad-gyulai szandzsákbégek). *Történelmi Szemle* 36(1994) 112.

20 ÖNB Türk. Hss. Mxt. 579, 192.

21 Uo. Az összesen 8000 akcsényi emelést egy 15 000 akcsés nógrádi timár-birtokból utalták ki neki, amelynek haszonélvezője nem sokkal korábban hunyt el.

Ez persze nem meglepetés azok után, hogy nemcsak gyökeret vert, hanem egyre magasabbra jutott a váci harmincad igazgatásában. 1581-ben, amikor lejárt hároméves adóbérlői megbízatása, új szerepkörben tűnt fel: ettől fogva a mukátaa názirja, azaz felügyelője, egyúttal pedig az egész vállalkozás keze (*kefil*) lett, miközben az adóbérlői feladatokat formálisan Szülejmán hodzsa váci lakos látta el. Az 1586-os előterjesztés fényében aligha kétséges, hogy ez a bérlő Oszmán aga embere volt, aki főnöke sugallatára emelte meg a bérleti összeget 1 800 000 akcséval, amely így a következő három évre (1581–1584) már 20 300 000 akcséra nőtt.²² Hasonló módon eshetett meg a váltás a következő periódus kezdetén is, amikor Oszmán aga/názir és az általa kiállított bérlők az 1584–1587-es évekre 20 700 000 akcsét kínáltak a váci mukátaaért (lásd a fentebb közölt iratot). Ha ezt az összeget összehasonlítjuk Oszmán és társa 1568. évi ajánlatával (14 900 000 helyett 15 800 000 akcse három évre), akkor látható: a tanulmány elején közölt iratban nagyjából helytállóan írták, hogy Oszmán több részletben 6 000 000 akcséval tornázta fel váci bevételeket. (Az igazi nagy ugrás az árajánlatokban még a hatvanas évek közepén történt, amikor körülbelül 5 000 000-ról csaknem 15 000 000 akcséra szöktek fel). A fő különbség elődeihez képest az, hogy Oszmán aga a vállalt összegek nagyobb hányadát fizette be, mint ők (nem véletlenül hangsúlyozták ezt a tényt a szandzsákbégi kinevezését elrendelő iratban sem).²³

Ha hősünk képes volt arra, hogy ilyen komoly vállalkozás pénzügyi hátterét biztosítsa (máskülönben aligha lehetett volna názir), akkor azt csak azért tehette meg, mert az elmúlt évtizedben alaposan megszédte magát. Tekintélyének biztos fokmérője, hogy váci megbízatását ekkor már megingás nélkül meg tudta tartani, és hogy a korszak szinte összes budai pasája elismerően írt róla a portának. Az aga és a záim címen kívül többször tűnik fel neve mellett a cselebi titulus. Először az 1570-es váci összeírás nevezi őt így, és hasonló jelzővel szerepel két, 1583-ból fennmaradt magyar nyelvű levélben is (az egyiket saját maga, a másikat Kalajlikoz Ali budai pasa írta).²⁴ Az írni-olvasni tudó, iskolázott embereknek kijáró megszólítás valószínűleg pénzügyi tevékenységének köszönhetően kapcsolódott hozzá, hiszen ismeretes, hogy a defterdárok és más, különféle rangú pénzügyi tisztségviselők gyakorta viselték ezt a címet.²⁵

22 ÖNB Türk. Hss. Mxt. 613, 5v.; vö. *Velics A.–Kammerer E.*: i. m. II. 556–557. (hibás, a lényegét elfedő fordításban).

23 Ha az előterjesztők nem nyomták meg kissé erősen a tollat, akkor Oszmán és társai azt a kivételes bravúrt hajtották végre, hogy az 1584–1585-re ígért bevételeket hiánytalanul beszolgáltatták. Az 1578–1581-es időszakban sem akármilyen eredménnyel rukkoltak elő: a vállalt 18 500 000 akcséból mindössze 293 709 akcséval maradtak adósak (ÖNB Türk. Hss. Mxt. 613, 3v–4a.). Az általam ismert birodalmi mukátaa-elszámolásokban ritkán talákoztam ilyen teljesítési aránnyal.

24 A budai basák i. m. 294.: N° 266. és 303.: N° 274.

25 Így pl. az 1587-ben Budán elhunyt, számottevő könyvtárral rendelkező Ali cselebi; ld. *Sudár Balázs*: Egy budai török értelmiségi könyvtára a 16. században. *Történelmi Szemle* 47(2005) 315–331.

Ekkora sikerek után szinte természetes, hogy Oszmán aga kevésnek érezte a ziámet-birtokosi státust, és az 1584-es vállalkozói periódus kezdetén kilátásba helyezett hatalmas bevétel fejében szandzsákbégi stallumot kötött ki magának. (A fent idézett szövegből egyébként kiderül, hogy a váci török „harmincadosok” már őelőtte is kaptak fizetségül szandzsákokat, jelesül a nógrádi bég posztját.) Az sem meglepő, hogy igényét az akkori budai pasa és defterdár is melegen támogatta. Munkájának elismeréseként és kapcsolatainak köszönhetően a fődefterdár által javasolt szécsényi szandzsákokat még ugyanaznap (1586. február 19-én) kiutalták neki, s ettől kezdve Oszmán már bégeként jegyezhetette magát.²⁶ Az új státusával járó szolgálati birtokok megszerzésében azonban komoly nehézségei támadtak. Három évvel később, 1589 tavaszán (április 27–május 6. előtt) egyik embere révén arról panaszkodott a portán, hogy a szécsényi szandzsák rögzített összegű házainak (*icmallü haslar*) átvétele „nem sikerült”, mivel az erre vonatkozó kiutalási rendelet a kinevezési okirat (*berat*) kiállítására előtt elveszett. Ezért kérte, hogy a központi defterben található bejegyzés alapján ismételten kaphassa meg a kiutalási rendeletet. Az udvar először (1589. április 27–május 6. között) a budai beglerbéget utasította erre, de aztán az uralkodó vagy a nagyvezír rendeletére a szultáni tanács illetékes ügyosztálya vette kézbe a dolgot, s 1589. augusztus 3-án megírták azt a „feljegyzés”-t (*tezkere*), amely feltétele volt a kinevezési okirat kiállításának. Augusztus 29-én a rúznámce defterbe tételesen bejegyezték a neki járó településeket, illetve jövedelmeket (ezek négy szandzsák négy náhijéjében: a szécsényiben, a fülekiben, a nógrádiban és a váciban feküdtek), s ennek értelmében Oszmán bég több mint három évvel kinevezése után, visszamenőleges hatállyal, végre hozzájutott 240 238 akcse értékű szolgálati birtokához.²⁷ Ez a furcsa történet azt sugallja, hogy a hászok birtokba vétele részben a balszerencsés véletlen (iratelvesztés), részben a hivatalok lassúsága miatt húzódott el. A valóság ezzel szemben az, hogy Oszmán aga az előző három évben korántsem csak a szécsényi szandzsákban időzött, hanem egyidejűleg több vasat tartott a tűzben, és közben megégette magát.

Még meg sem melegegett az első alkormányzói székben, amikor 1586. május 5-én sikerült áthelyeztetnie magát a jóval tekintélyesebb esztergomi szandzsák élére.²⁸ E gyors váltás okait csak találgathatjuk. Az egyik az lehetett, hogy ez év április 17-én visszahelyezték Budára a közben vezíri rangra emelt Kalajlikoz Ali pasát, aki – legalábbis Takáts Sándor forrásmegjelölés nélküli közlése szerint²⁹ – Oszmán testvére volt, s nem kizárt, hogy ez a családi kapcsolat adott újabb lendületet a karriernek. Ez azonban egyelőre nem több feltevésnél. Azt sem tudjuk biztosan megmondani, hogy meddig maradt ebben az állás-

26 BOA Kepeci 262, 23.; BOA Kepeci 246, 172.; BOA Ruznamçe 107, szécsényi fejezet, 4.

27 BOA Ruznamçe 107, szécsényi fejezet, 3–4.

28 BOA Kepeci 262, 20. Az elhagyott Szécsényt a koppányi bég, Ali kapta meg ugyanaznap: BOA Kepeci 262, 23.

29 *Takáts Sándor*: Vezír Kalajkiloz [sic!] Ali basa. In: *Uő*: A török hódoltság korából. Bp. é. n. (Rajzok a Török Világból IV.) 169.

ban. Egy, már többször idézett központi nyilvántartás szerint 1587. május 25-én Memi kirkai bég érkezett volna a helyébe.³⁰ Csakhogy újabb, 1588. kora őszi át-helyezése kapcsán ugyanez a lista – ellentmondva a fenti állításnak – még mindig esztergomi bégnek mondja Oszmánt.³¹ Mivel azonban egy jutalmazással kapcsolatos rúznámce-bejegyzésből szintén az derül ki, hogy 1588 tavaszán–nyár elején Esztergomban állomásozott,³² el kell fogadnunk, hogy Oszmán több mint két évig folyamatosan Esztergom élén állt (ha így van, akkor vagy a központi nyilvántartás gondozói hibáztak, vagy az történt, hogy az 1587-es váltás – a regisztráció dacára – meghiúsult). Mindenesetre nincs nyoma annak, hogy közben átvette volna a posztjal járó szolgálati birtokokat, amiben talán a szécsényi kiutalás körüli bonyodalmak is közrejátszottak. 1588. szeptember 5-én aztán – a szécsényivel egyező nagyságú hász-birtokkal – Hatvanba nevezték ki szandzsák-bégnek.³³ Itt folytatódtak a nála már megszokott furcsaságok: egy bejegyzés szerint ezt „sem sikerült” rendben átvennie, sőt a Hatvanba szóló kinevezési okiratot sem szerezte meg,³⁴ de közben minden jel szerint teljes hatáskörrel intézte az alkormányzóság ügyeit.³⁵ Végül igencsak megeléghette a birtokait övező zúrzarvart, s 1589 tavaszán – a fent már bemutatott módon – a portához fordult a három évvel azelőtt megítélt szécsényi hászok kiutalásáért. Ezt nyilván nem tehetné volna meg, ha közben nem helyezték volna vissza a szécsényi szandzsák élére; hogy ez pontosan mikor történt, nem tudjuk (1589 tavaszán?), mindenesetre az augusztus 3-i rúznámce-bejegyzés már „tényleges szécsényi szandzsák-bég”-ként említi őt, amikor kérése előzményeit összefoglalja.³⁶

Az első szandzsákjába való „visszamenekülés” nehezen megszerzett gyümölcsseit azonban nem sokáig élvezte. Az ambiciózus Oszmánnak ez az állás már rangon alulinak tűnhetett, ezért bő egy évvel később igazi „nagy dobást” hajtott végre: 1590. október 29-én megszerezte Szolnokot, az egyik legfontosabb, leg-rangosabb magyarországi szandzsákot.³⁷ Itt elvben ugyanakkora hász-birtokra lett volna jogosult, mint előző állomáshelyén, de javadalma kijelölésekor érvényesíteni tudta azokat az emeléseket, amelyeket a közelmúltban mutatott harc-

30 BOA Kepeci 262, 20.

31 Uo.

32 BOA Ruznamçe 131, szolnoki fejezet, 15–16.

33 BOA Kepeci 262, 20.

34 BOA Ruznamçe 131, szolnoki fejezet, 16.

35 Báthori István 1589. máj. 22-én ilyen címmel küldött neki levelet: „Az Nagos Ozmán bégnek Hatvanban Török császárnak fő szandzsák bégjének”, ld. A budai basák i. m. 489.: N° 418.

36 BOA Ruznamçe 107, szécsényi fejezet, 4.

37 BOA Ruznamçe 131, szolnoki fejezet, 15. Érdekes, de az oszmán bürokráciában nem szokatlan módon Oszmán már a kinevezése előtti napokban kapott olyan parancsot a szultáni tanácstól, amely őt szolnoki bégnek titulálta. Ld. BOA Mühimme defteri 73, 736/333. A parancsot, amely 1590. okt. 14-én kelt, *Tomkó Viktor* is idézte (*Tomkó Viktor: Török közigazgatás Magyarországon: a szolnoki szandzsákbégek története. II.* In: Zounuk. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve. 20. Szerk. Zádorné Zsoldos Mária. Szolnok, 2005. 9. és 9. [2. jegyzet]), de 998. zilhiddze 14-es (egyébként korántsem biztos) dátumát egyszer szept. 9-ként, egyszer pedig szept. 14-ként oldotta fel.

téri teljesítményével gyűjtött össze. Az első, 20 000 akcsés növekményt még esztergomi hivatalviselése idején, 1588. június 26–július 5. között hagyták jóvá Szinán/Juszuf budai pasa előterjesztése nyomán (azért jutalmazták meg, mert jól elbánt a szandzsákjában garázdálkodó „hitetlenekkel”); a második, szintén 20 000 akcsényi emelést szolnoki kinevezésével egyidejűleg kapta meg (erre még az 1590. szeptember közepén megölt Ferhád budai pasa terjesztette fel azzal az indoklással, hogy kiváló intézkedéseket tett, amikor Eger vára alá küldték). Ezt a 40 000 akcsét aztán megtoldották 10 000 akcse többlettel (hivatkozva arra, hogy ez a birtokrész nem választható le a hászoknak elkülönített bevételekről), s így a Szécsényben élvezett és alapjavadalomként itt is megkapott 240 238 akcséval együtt összesen 290 238 akcsés hász-birtokot jelöltek ki neki. Mivel az eljárás során a központi hivatalban észrevették, hogy 1588-ban a hatvani szandzsák adományozása után Oszmán nem váltotta ki kinevezési okiratát, óvatosságból elrendelték, hogy a birtokok kiutalása előtt fiztessék be vele a „kincstári illeték”-et (*resm-i mirî*).³⁸ Miután ez megtörtént, 1590. november 7-én kiadták a feljegyzést a kinevezési berát kiállítására. Utolsó lépésként 1590. december 5-én a timár rúznámcsébe is bejegyezték a birtokait, s ezzel Oszmán végre rendszerben, minden kellékével együtt elfoglalhatta a szolnoki szandzsákbégi hivatalt.

Szolnokon láthatólag jól érezte és ügyesen tartotta magát, mert – a különböző klikkek ilyen posztokért folytatott ádáz küzdelme dacára – még 1594 közepén is ott állomásozott. Eközben zajlott le – egy általános birodalmi felmérés keretében – a szandzsák újabb összeírása,³⁹ s az 1592 végére elkészült timár defterben jelentősen megnövelt birtokokat jegyeztek be Oszmán nevére: előirányzott bevételei a korábbi 290 238 akcsével szemben már 385 000 akcsét tettek ki. A változás azonban nem feltétlenül okozott felhőtlen örömet neki, mivel az átrendezés során a biztosabb bevételek aránya csökkent, a többletet meg jobbra határszéli, felemásan meghódított részekről (például Nagyálló környékéről) utalták ki neki.⁴⁰

38 A javadalmazottak birtokuk elnyeréséért háromféle illetéket róttak le: 1. a feljegyzésért járó illetéket (*resm-i tezkere*), 2. a kinevezési okiratért járó illetéket (*resm-i berat*), amely két részből tevődött össze: a kincstári illetékből (*resm-i mirî*) és a csauszok és kapuőrök járandóságából (*resm-i çavuşan ve bevaban*), végül 3. a fő zászlótartónak járó illetéket (*adet-i rüsum-i mir-i alem*). A szandzsákbégek kincstári illetéke 1200 akcse (teljes berát-illetéke pedig 2700 akcse) volt a 16. század második felében; ld. *Douglas A. Howard: Ottoman Administration and the Timâr System: Sûret-i Kânûnnâme-i ‘Osmânî Berây-i Timâr Dâden. Journal of Turkish Studies* 20(1996) 99.; İstanbul, Âtif Efendi Kütüphanesi 1734, 202b.; vö. *Dávid Géza: A 16–17. századi oszmán közigazgatás működése: a beglerbégek és szandzsákbégek kiválasztása és kinevezése. In: Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Szerk. Fodor Pál–Pálffy Géza–Tóth István György. Bp. 2002. (Gazdaság- és Társadalomtörténeti Kötetek 2.)* 111–113.

39 Az ennek nyomán készült részletes defter nagyobb részének magyar fordítása: *Ágoston Gábor: A szolnoki szandzsák 1591–92. évi összeírása. I–II. In: Zounuk. A Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve. 3. Szerk. Botka János. Szolnok, 1988. 221–294. és Zounuk. A Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve. 4. Szerk. Botka János. Szolnok, 1989. 191–287.*

40 BOA Tapu tahrir defterleri 658, 3–4.

Mindezek dacára a szolnoki kinevezéssel – mivel a jelek szerint a váci nezáret irányítását is megtartotta⁴¹ – az egyik legtekintélyesebb végvidéki úr vált belőle. Megbecsültségét jelzi, hogy 1593. január vége és áprilisa között, amíg a leváltott budai beglerbég utóda meg nem érkezett, helyettesként ő irányította a vilájet ügyeit.⁴² A tizenöt éves háborút megelőző diplomáciai huzakodások során többször közvetített a porta és a bécsi udvar között. A háború kitörésekor rögtön harcba indult csapataival, és számos ütközetben vett részt: így a Nagykálló elleni októberi hadmozdulatban, az 1593. november 3-i székesfehérvári, a november 21-i romhányi és az 1594. május 1-jei turai csatában,⁴³ majd az éppen ekkor ostrom alá vett Esztergom felmentésére sietett.⁴⁴ A sorozatos vereségek után itt ízlelhette meg először a győzelem ízét, hiszen neki is köszönhető, hogy június 29-én a keresztény csapatok elvonultak a vár alól. Ezután rövid időre hazautazott Szolnokra, ahonnan az erdélyi vezetőket győzködte (hiába) a háborúba való belépésre, majd augusztus elején a tatár segéderőkkel együtt csatlakozott a nagyvezír seregéhez, és végigharcolta a Győr elfoglalásával végződő hadjáratot. Ezután azonban teljességgel szem elől veszítjük. Tomkó úgy gondolja, hogy ez év őszén elveszítette a szolnoki szandzsákot. Utódját sem ismerjük, csak annyi bizonyos, hogy az 1596. évi szultáni hadjárat idején már Bektas bég állt a szandzsák élén. Úgy tűnik, hogy amikor őt 1598. augusztus 17-én egri pasává nevezték ki, megüresedett helyét ismét Oszmán foglalta el. Több forrás szól ugyanis arról, hogy e beosztásban vett részt csapataival Buda és Pest felmentésében, amelyet 1598. október 3–november 2. között ostromolt a keresztény sereg.⁴⁵ Ezekben a nehéz években valószínűleg a váci harmincad is kicsúszott a kezéből – legalábbis egy 1597. február 18-i szultáni rendelet bizonyos Arszlánt említi a mukátaa biztosaként (*emin*).⁴⁶

Miután ezzel egyelőre véget érnek a rá vonatkozó életrajzi híradások, az oszmán krónikás, Kjátib Cselebi által „Fületlen”-nek nevezett Oszmán bég életének utolsó szakaszát teljes homály fedi. Ahogyan születésének, úgy halálának

41 Oszmán bég 1593. márc. 4-én kelt magyar nyelvű levelében így szólt magáról: „török császárnak fő szandzsákbégje Szolnok várában és váci harmincadjának fő gondviselője”. Ld. *Gustav Bayerle: Ottoman Diplomacy in Hungary. Letters from the Pashas of Buda 1590–1593.* Bloomington, 1972. (Indiana University Publications. Uralic and Altaic Series 101.) 172.: N° 39.

42 *Tomkó V.*: i. m. 11.

43 Uo. 11–12.; *Tóth Sándor László: A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború.* Szeged, 2000. 151–152.; *Câfer İyânî: Tevârih-i cedîd-i vilâyet-i Üngürüs (Osmanlı–Macar mücadelesi tarihi, 1585–1595).* Hazırlyan: Mehmet Kirişcioğlu. İstanbul, 2001. 66.

44 *Sarhoş Abdî: Zafernâme.* İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Ali Emiri, Manzum 1328, 5a. A szerzőről és egy másik, a magyarországi végek állapotát felpanaszoló művéről ld. *Sudár Balázs: A tizenöt éves háború török költői.* Hadtörténelmi Közlemények 117(2004) 1147–1148., 1154–1157.

45 *Tóth S. L.*: i. m. 291–292.; Kjátib Cselebi Fezlikejéből. In: *Török történetírók. III. 1566–1659.* Ford. és jegyzetekkel kísérte: Karácson Imre. Bp. 1916. (Török–magyar Kori Történelmi Emlékek II. Írók V.) 285.; *Tomkó V.*: i. m. 22.

46 *Fekete Lajos: Debrecen város levéltárának török oklevelei.* Levéltári Közlemények 3(1925) 55.: N° 49. Könnyen elképzelhető persze, hogy ez az emin csak beosztott hivatalnokként (alvállalkozóként) működött Vácott, s nem az egész szervezet irányítójaként.

időpontját sem ismerjük. Személyisége viszont az átlagosnál jobban megmutatkozik tetteiben, teljesítményében és néhány ránk hagyott személyes megnyilatkozásában. Mindenekelőtt azt kell leszögeznünk, hogy igen tehetséges pénzügyi szakember lehetett. Ezt nemcsak a váci hivatalban eltöltött idő hosszúsága és a sűrűn változó budai vezetés töretlen bizalma bizonyítja, hanem a szokásosnál sokkal jobb jövedelembehajtói eredmények is. Serényen, a két fél közös megelégedésére igyekezett a két országrész közötti kereskedelmet és a váci vám forgalmát fenntartani és növelni.⁴⁷ Ugyanakkor elég kíméletlen is tudott lenni, ha adózókat kellett észhez téríteni vagy hódolásra bírni, ha kifizetetlen vámokat kellett behajtani, vagy éppen személyes anyagi érdekeit látta veszélyeztetve.⁴⁸ Egy szempontból viszont alaposan elütött azoktól a pályatársaitól, akik elsősorban pénzügyi képességeik révén érték el akár a legmagasabb posztokat, és gazdasági tevékenységük miatt teljesen elhanyagolták hagyományos katonai-igazgatási feladataikat (legtöbbször helyetteseikre hagyva azokat). Oszmán, aki lovas katonaként kezdte magyarországi működését, mindig igyekezett teljesíteni, sőt túlteljesíteni mindazt, amit egy ilyen poszt betöltőjétől régebben elvártak. A váci mukátaa fő gondviselőjeként könnyedén kivonhatta volna magát a hadakozás kötelessége alól, ő azonban minden jel szerint szívesen bocsátkozott harci kalandokba. Nemcsak béke idején forgatta sűrűn a kardját területeinek védelmében vagy éppen kiterjesztése érdekében, hanem a tizenöt éves háborúban is többször tüntette ki magát. Kjátib Cselebi szerint ő tartotta a lelket az oszmán katonákban Füleken 1593 őszén, és Pest 1598-as megvédését is jórészt neki tulajdonította.⁴⁹ Az, hogy ez nem csak egyetlen, esetleg elfogult (ráadásul késői) krónikás vélekedése, arra bizonyíték az 1594-es hadjáratot végigharcoló és a hódoltság ekkori viszonyait kiválóan ismerő Szarhos Abdi, későbbi egri defterdár verse, aki ekképpen dicsérte Oszmánt Esztergom alatti vitézkedéséért: „A bégek közt most ő a kiváló / Kardjától rettegett a gyaur”.⁵⁰

Oszmán bég másban is különbözött kora parvenü vállalkozó-elitjének tagjaitól: bár a végvidéki pénzügyigazgatásban és főhivatalokban eltöltött évek alatt nyilván nagy vagyonra tett szert, ez nem csak a maga és családja kényelmét szolgálta. Egyetérthetünk Fekete Lajossal, aki szerint a budai Vízivárosban, a „Kakas kapu” közelében (a mai Fő utcában, a Dunához közel) állott, Oszmán bégről el-

47 Ld. a magyar királyhoz és egyéb hatóságokhoz írott leveleit: A budai basák i. m. 227–228.: N° 196., 265–266.: N° 238., 280–281.: N° 255. (ehhez vö. 281–282.: N° 256.), 293–294.: N° 266. (vö. 303.: N° 274. és 304–305.: N° 276.). Vö. *Takáts Sándor*: A budai basák emlékezete. In: *Új: Rajzok a török világból*. I. Bp. 1915. 144–146.

48 *Tomkó V.*: i. m. 9. (2. jegyzet); (vö. *G. Bayerle*: i. m. 82–83.: N° 39.); A budai basák i. m. 426.: N° 378., 483.: N° 414.; *Fekete L.*: Debrecen i. m. 51.: N° 32., 54.: N° 42., 55.: N° 47.

49 Kjátib Cselebi Fezlikejéből i. m. 211.: „Oszmán bég nagyon vitézül viselkedett és a katonaság megszabadulását okozta, de néhány embere elesett”; uo. 285.: „Ily nem okos gondolkozás után »fületlen« Oszmán bej, aki a Vaskapunál kiválóságát némiképp megmutatta, a szolnoki végbeli harcosokkal délelőtt megérkezvén, ezt a tervet elrontotta. A pesti harcosokat maga mellé bevén reggelig az ellenség ellen Pestről igen sok ágyúlövést tett s azokat utcáról utcára űzte. Más katonák is érkeztek oda és az ellenséget megrohanták, minek folytán az meghátrált.”

50 *Sarhoş Abdi*: i. m. 5a.: „Ümerâ içre odur şimdi yarar / Havf iderdi kılıcından küffâr.”

nevezett „dzsámi építőjét abban az Oszmán nevű szultáni harmincadosban véljük, aki 1580 körül hosszú időn át Vácott működött”.⁵¹ Ezt a magam részéről megtol-dom azzal a kézenfekvő feltételezéssel, hogy ő alapította azt a budai iskolát is, amely egy 1660-as évekből származó jegyzékben Oszmán bég-medresze néven szerepel,⁵² s hogy ez a tanintézet talán egy olyan épületegyüttes része volt, amely a nevét viselő dzsámi körül, a budai Vízivárosban állhatott. Oszmán bég tehát azok közé a helyi oszmán notabilitások közé tartozott, akik – mint a Dávid Géza jóvoltából ismertté vált Kászim vojvoda, bég és pasa⁵³ – nemcsak gazdasági, hanem szellemi-kulturális téren is sokat tettek a hódoltsági török uralom kiépítéséért és megszilárdításáért. Az egykori lovassági aga, majd názir és szandzsákbég ezzel bizo-nyította, hogy méltán hitte és nevezte magát cselebinek, azaz művelt úriembernek.

PÁL FODOR

THE CUSTOMS STATION OF VÁC AND A GRANDEE FROM OTTOMAN HUNGARY IN THE 16TH CENTURY: OSMAN AĞA, ÇELEBI AND BEY

It is mainly due to the scarcity of archival and narrative sources that the life and career of only a few middle level office holders in Ottoman Hungary can be reconstructed. A rare exception is the activity of Kasim bey and pasha, a detailed account of which was presented by Géza Dávid some years ago. The public life of Osman ağa, the hero of the present study, can also be followed over thirty years. When he first appeared he was a prebend-holder in the district of Füleki and at the same time the tax-farmer of the imperial domains in the same region. From the late 1560s to the mid-1590s he was the contractor and then the fiscal inspector of the Vác tax-farm (*mukataa*), which was by far the most important revenue source of the Ottoman state treasury in Hungary. This was an excellent performance because there was a fierce competition for such posts in this period. The reason for holding his tenure of office for such an exceptionally long time was his outstanding financial talent. Not only could he outbid his rivals but he also managed to remit to the treasury what he had undertaken to pay. In addition to his fiscal services he was a gifted soldier. He fought a lot of local skirmishes and his valiancy was repeatedly rewarded with increases in his prebend. Eventually he was appointed district governor of the sanjak of Szécsény and in the years to come he was transferred to the sanjaks of Esztergom, Hatvan, Szécsény and finally Szolnok, the most prestigious district governorship in Hungary. He disappeared from sight during the first decade of the so-called “Long War” (1593–1606). Unlike his colleagues who started as financial entrepreneurs and who cared little about their administrative duties he always met his traditional obligations as military leader too. His other distinctive feature was that he spent a part of his vast fortune on the building of a djami and a school for secondary and higher education (*medrese*) in the castle of Buda both bearing his name. Osman bey belonged to those local Ottoman notabilities who – like Kasim bey and pasha – did a lot to establish and consolidate the Ottoman rule in Hungary both economically and culturally.

51 Fekete L.: Budapest a török korban i. m. 93.; vö. 116., 263.

52 Ágoston Gábor: Muszlim oktatás és nevelés a török hódoltságban. Keletkutatás 1987. tavasz. 53.

53 Dávid Géza: Kászim vojvoda, bég és pasa. I–II. Keletkutatás 1995. ősz. 53–66. és Keletkutatás 1996. tavasz. 41–56. (Újra közölve: *Uő*: Pasák és bégek uralma alatt. Demográfiai és közigazgatás-történeti tanulmányok. Bp. 2005. 321–346.)